

Tirmizî'nin *Sünen*'i ve el-*İlelü'l-kebir*'inde Metin Tenkîdi

Mehmet Ali ÇALGAN*

“Content Criticism of Tirmidhî in al-Sunan and al-İlelü'l-kabîr”

Abstract: In this article Tirmidhî's content criticism employing criteria such as consistency of the hadîth with the Qur'ân, hadîth, consensus of the scholars, historical information, sayings and behaviours of the Companions, similarity with the prophetic sayings and other measures is shown in his work *al-Sunan at-Tirmidhî* and *al-İlal al-kabîr*. Particularly, the consistency of the hadîth with other hadîths in the same topic and the deeds of the scholars have been systematically taken into consideration and this consistency has been influential in the criticism of the hadîth positively and negatively. Tirmidhî who declared that the hadîth scholars are also likely to make mistakes, determined the errors of scholars such as Shuba and at times employed more than one criterion at the same time. Tirmidhî's content criticism also sheds light on the criticism mentality of other hadîth scholars.

Citation: Mehmet Ali ÇALGAN, “Tirmizî'nin *Sünen*'i ve el-*İlelü'l-kebir*'inde Metin Tenkîdi” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XX/1, 2022, pp. 291-310.

Keywords: Hadîth, Matn criticism, Tirmidhî, *al-Sunan at-Tirmidhî*, *al-İlal al-kabîr*.

I. Giriş

Tirmizî'nin (v. 279/892) *Sünenü't-Tirmizî*, *Câmi'u't-Tirmizî* gibi isimlerle anılan eseri her hadisin akabinde verdiği senedle (Râvîlerin durumu, ittisâl/in-kitâ, senedle ilgili illet) ve metinle (garib kelimeler, hadisin mânası, metinle ilgili illet), ayrıca fukahânın ameliyle alakalı bilgiler sebebiyle oldukça faydalı ve sıradışı bir kaynaktır. Tirmizî, *Sünen* ve el-*İlelü'l-kebir*'de Buhârî, Ebû Zûr'a ve Dârimî'ye hadisler hakkında sorduğu sorulara aldığı cevapları da nakletmiştir. Böylece, bir yandan Yahya b. Sa'îd el-Kattân, Ahmed b. Hanbel gibi 2. asır münekkitlerini, diğer yandan İbn Ebî Hâtim, İbn Hibbân gibi 3. asır münekkitlerini birbirine bağlayan halkanın irtibatı hakkında müşahhas bilgiler sunmuştur.

Sünen ve *İlel*'de çok çeşitli metin tenkidi kıstaslarının kullanıldığına dair pek çok misâl mevcuttur. Ancak *Sünen* özellikle, her hadisin o konudaki diğer hadislere ve nebevî sünnete muvâfakatını/muhâlefetini gösteren ‘ve fi'l-bâbi an...’ ka-

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniv., İslami İlimler Fak., Hadis, ADIYAMAN, mehmetcalgan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5780-5067

Geliş: 28.09.2022

Yayın: 31.12.2022

lııyla verilen ve yine hadislerin ilim ehlinin ameline uygunluğuna/uygunsuzluğuna işaret eden malumat sayesinde sahih hadislerle/sünnete ve amele muvâfakat kıstasını düzenli olarak kullanımı bakımından hadis musannefâtı içerisinde son derece temayüz etmiştir.

Metin tenkidi bir hadisin sadece reddinden ibaret değildir. Bilakis, sened tenkidinde olduğu gibi, metnin belli kıstaslara muvâfakatı varsa kabulü de metin tenkidinin kapsamındadır. *Sünen*'de ve *İlel*'de gerek olumsuz mânada (tenkid neticesinde red), gerekse olumlu mânada (tenkid neticesinde kabul) metin tenkidi yapılmıştır. Makalenin her bölümünde olumlu ve olumsuz tenkide birkaç misâl verilmiş, diğer örneklere dipnotlarda işaret edilmiştir.

Muhaddislerin metin tenkidi yapmadığı iddiasının bir parçası da sened sika Râvilerden oluşursa metnin her halükârda kabul edildiğidir. Hâlbuki Tirmizî *Sünen*'inin sonundaki *İlel* bölümünde "*Hafızalarına rağmen imamlardan kimse hatadan sâlim olmamıştır*" diyerek mezkûr iddiayı sarahaten reddetmiş¹, ayrıca Şu'be b. Haccâc gibi önde gelen muhaddislerin metinde yaptıkları yanlışları tenkid ederek, iddianın tatbikatta da hakikati ifade etmediğini gösterir.²

Tirmizî'nin bu iki eserini konumuzla irtibatlı olarak inceleyen çalışmalardan Acar ve Dülber'in çalışmalarına makalenin ilgili bölümlerinde işaret edilecektir. Özdemir *İlel*'in genel özelliklerini bir makalesinde ele almıştır.³ Hamoud *Sünen*'de hadislerin illetlendirilmesini incelemiş, ancak muhteva tenkidiyle alakalı bir örnek sunmamıştır.⁴ Katbî'nin makalesinin ismi ise yanıltıcı olup içeriğinde metin tenkidiyle alakalı herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁵

Çalışmamız çeşitli metin tenkidi kıstaslarının müellifin iki eserinde tatbikini gösteren kısımların ardından sadece râvilerin tenkid edildiği intibai uyandıran değerlendirmelerin arkasında yatan metin tenkidine işaret eden bir kısım son bulmaktadır. Konuyla alakalı çalışmalara makalenin ilgili bölümlerinde işaret edilmiştir.

II. Metin Tenkidi Kıstasları

A. Kur'an-ı Kerim'e Uygunluk

Tirmizî bir hadisi değerlendirirken Kur'an'a muhâlif olması sebebiyle olumsuz manada metin tenkidi yapmış, diğer bazı örneklerde ise hadis metninin

¹ Ebû İsâ Muhammed b. İisâ b. Sevre Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Imâd et-Tayyâr vd. (Beyrût: Müessesetü'r-risâle nâşirün, 2015), 1288.

² Bu ve benzer örnekler çalışmanın ileriki bölümlerinde genişçe ele alınmıştır.

³ Veysel Özdemir, "Tirmizî ve el-İlel'ü'l-Kebîr'inin İlel İlmindeki Yerine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies* 9/2 (2014), 1175-1195.t

⁴ İbrahim Hamoud İbrahim. "Menhecü't-Tirmizî fi Ta'lîli'l-Ehâdis fi Sünenihi", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (2018), 249-264.

⁵ Şerif el-Katbî, "Menhecü'l-İmâmî't-Tirmizî fi nakdi'l-hadis seneden ve metnen fi kitâbihi'l-müsemmâ bi'l-Câmi'i's-sahih", *Mecelle Câmiatu'l-Kur'ani'l-Kerim ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye* 4/7 (2001), 105-120.

Kur'an'a uygun olmasına, yani muhâlefetin olmamasına dikkat çekerek olumlu manada tenkitte bulunmuştur.

Abdullah b. Mes'ûd tarafından nakledilen bir hadiste Resûlüllâh'ın (sav) nebizle abdest aldığı bildirilmektedir. Tirmizî nebizle abdest alınmasını uygun gören ve görmeyen âlimlere işaret ettikten sonra şu değerlendirmeyi yapar: "Nebizle abdest alınmaz diyenlerin görüşü Kitab'a daha yakın ve uygundur zira yüce Allah şöyle buyurmuştur: '*su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprağa yönelin.*'"⁶ Görüldüğü üzere, Tirmizî hadis metninin Kur'an'a muhâlif oluşunu dikkate alarak hadisi tenkit etmiştir.

Eşinden boşanan Fâtıma bint Kays isimli sahâbînin Resûlüllâh'ın kendisine süknâ ve nafaka verilmemesiyle hükmetmesini aktarmasına rağmen Hz. Ömer bunun Kur'an'a ("*Apaçık bir hayâsızlık yapmaları dışında onları (bekleme süresince) evlerinden çıkarmayın*"⁸ âyetine) muhâlif olacağını bildirerek kabul etmiştir. Ancak Tirmizî'nin naklettiğine göre Şafîî bu hadisi mezkûr âyete muhâlif bulmamıştır zira âyette hayâsızlık yapmama kaydı vardır. Fâtıma da kocasına karşı ağzı bozuk olduğu için âyetteki süknâ hakkından mahrum bırakılmıştır.⁹ Dolayısıyla Fâtıma'nın aktardığı haber Kur'an'a muhâlif değildir.

Ureyne hadisi ismiyle meşhur olan hadiste Hz. Peygamber'in deve çobanını öldüren topluluğu cezalandırdığı ve bu kapsamda onlar deve çobanına aynısını yaptıkları için gözlerine de mil çektiği anlatılmaktadır.¹⁰ Tirmizî bu cezanın "*Yaralamalarda da kısas vardır*"¹¹ âyetine uygun olduğuna dikkat çeker. Ayrıca, İbn Sîrîn'den naklen Hz. Peygamber'in bu cezayı hadlerle alakalı âyetin nüzulünden önce uyguladığını belirtir.

Bir hadiste Cerîr b. Abdullah isimli sahâbînin mest üzerine mesh ettiği, Resûlüllâh'ın da böyle yaptığına şahit olduğunu ve kendisinin Mâide sûresinin nüzulünden sonra İslam'a girdiğini söylediği aktarılır. Tirmizî Cerîr'in içinde abdest âyeti geçen Mâide sûresinden sonra Müslüman oluşu sebebiyle mest üzerine meshin abdest âyetiyle iptal edilmediğine dikkat çeker; dolayısıyla mesh uygulamasının bu âyetle uyumsuz olmadığı çıkarımında bulunur.¹²

Bir hadiste bir kadınla evlenen bir erkeğin o kadınla ilişkiye girse de girmese de artık o kadının annesiyle evlenmesinin mümkün olmadığı geçmektedir. Tirmizî senedinin zaafına rağmen ilim ehlinin çoğunun bu hadisle amel ettiğini, zira Nisa sûresi 23. âyette evlenmesi yasak olan kadınlar arasında eşlerin annelelerinin bulunduğunu belirtir.¹³

⁶ en-Nisa 4/43.

⁷ Tirmizî, "Tahâret", 65 (hadis: 88.

⁸ et-Talâk 65/1.

⁹ Tirmizî, "Talak", 5 (hadis: 1180.

¹⁰ Tirmizî, "Tahâret", 55 (hadis: 73.

¹¹ el-Mâide 5/45.

¹² Tirmizî, "Tahâret", 70 (hadis: 93-4.

¹³ Tirmizî, "Nikâh", 24 (hadis: 1117.

Bir hadiste Cenâb-ı Hakk'ın kıyamette bir kuluna “*Beni (dünyada) unuttuğun gibi ben de seni bugün unutacağım*” dediği geçmektedir. Tirmizî bu hadisin “*Bugün onları unuturuz*”¹⁴ âyetiyle mânaca uyumlu olduğunu ve “sizi azaba terk ederiz” anlamına geldiğini kaydeder.¹⁵ Dolayısıyla, Cenâb-ı Hakk'a atfedilen unutmamanın Kur'an'daki kullanımla uyumlu olduğuna ve tenkide mahal olmadığına dikkat çeker.

Bir hadiste sahâbeden boşanan bir kadının tekrar eşine dönmesine abisinin mâni oluşu konu edilmiştir. Tirmizî bu hadisten hareketle bir kadın dul olsa da velisinin izni olmadan evlenemeyeceğini belirtir. Ayrıca “*boşayan kocalarıyla yeneden evlenmelerine engel olmayın*”¹⁶ âyetinin de nikâhta kadınların rızaları olması şartıyla beraber velilerin söz sahibi olduğuna delâlet ettiğini kaydeder.¹⁷ Dolayısıyla, hadis ile âyetin uyum içerisinde olduğunu gösterir.

Bir hadiste Cenab-ı Hakk'ın cömertliğinden kinaye olarak elinin doluluğundan bahsedilmektedir. Tirmizî, teşbih içermesi sebebiyle tenkide müsait olan hadisin “*Yahudiler “Allah'ın eli bağlanmış!” dediler... Aksine O'nun iki eli de açıktır*”¹⁸ âyetiyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğine, dolayısıyla her hangi bir tenkide mahal olmadığına işaret etmiştir.¹⁹

Yüce Allah'ın ve kulun birbirlerini anmasından bahseden bir hadisin değerlendirmesinde “*beni anın ki ben de sizi anayım*”²⁰ âyetine işaret eden Tirmizî Allah'ın anmasının mağfiret, kulun anmasının itaat olduğuna dair bir nakilde bulunur.²¹ Böylece hem hadisin anlaşılmasını temin etmiş, hem de âyet-hadis insicamını kurmuştur.

Bu ve diğer örneklerin²² yanında, eserindeki *Tefsiru'l-Kur'an* bölümünü 95 babda 484 hadise yer vererek oldukça geniş tutan müellif bu bölümdeki hadislerin içerdiği âyet-hadis irtibatına dair muhtelif bilgilerle de Kur'an-sünnet bütünlüğünün anlaşılmasına katkıda bulunmuştur.

B. Sahih Hadislere Uygunluk

Buhârî *Sahih*'inde âyetleri yoğun bir şekilde kullanarak hadisleri Kur'an'a arzıyla temayüz ederken Tirmizî de eserinde hadisleri düzenli bir şekilde diğer hadislere/sünnete arz ile temayüz etmiştir. Ayrıca, muhtelifu'l-hadis uygulamaları,

¹⁴ el-A'râf 7/51.

¹⁵ Tirmizî, “Sıfatu'l-kıyâme”, 6 (hadis: 2428.

¹⁶ el-Bakara 2/232.

¹⁷ Tirmizî, “Tefsiru'l-Kur'an”, 3 (hadis: 2981.

¹⁸ el-Mâide 5/64.

¹⁹ Tirmizî, “Tefsiru'l-Kur'an”, 6 (hadis: 3045.

²⁰ el-Bakara 2/152.

²¹ Tirmizî, “Deavât”, 146 (hadis: 3603.

²² Örnek hadisler sıralanırken makalenin hacim sınırları sebebiyle sadece hadis numaralarına işaret edilmiştir. Kur'an'a uygunluk açısından metin tenkidine diğer birkaç misâl için bkz. (hadis: 664, 1082, 3254.

mutâbaat bilgileri, lafız farklarına işaret, aynı hadisin farklı rivâyetlerini mukayese gibi çeşitli yollarla olumlu/olumsuz yönden metin tenkidi yapmıştır. Bunlar aşağıda alt başlıklar halinde ana hatlarıyla incelenmiştir.

1. Aynı Konuda Başka Sahih Hadislere Kıyas Yaparak Olumsuz Tenkit

Sünen'de geçen ve müttefekun aleyh olan bir hadise göre intihar eden bir şahıs cehennemde ebedi kalacaktır (خَالِدًا مَحَلَّدًا فِيهَا أَبَدًا).²³ Senedi sahih olmasına rağmen Tirmizî bu hadiste geçen bu ebedilik ifadesinin hatalı bir ziyade olduğunu ve doğru rivâyetin bu ziyadenin geçmediği rivâyet olduğunu şu sözlerle izah etmektedir: “Rivâyetler ehl-i tevhîdin cehennemde azab göreceğini ve sonra oradan çıkartılacaklarını bildirmektedir; ancak onların orada ebedi kalacakları zikredilmemektedir.” Görüldüğü üzere, müellif sadece intihar eden değil, cehenneme giren tüm müminlerin cezalarını çektikten sonra çıkartılacaklarını haber veren sahih hadisler ışığında mezkûr hadiste geçen ebedilik ifadesinin doğru olmadığını tespit etmiştir. İbn Hacer, Tirmizî'nin bu izahını aktarmakta, ancak hadisin tevili hakkında farklı görüşlere de yer vermekte, kendisi de bu tevillerden birini tercih etmektedir.²⁴ Mübarekfürî de bu ziyadenin hafız ve sika olan A'meş tarafından yapıldığını, dolayısıyla hadisin teviline, bu Râviyi hatalı saymaktan daha iyi olduğunu belirtir.²⁵ Netice olarak, Tirmizî Râviler sika, hadis de müttefekun aleyh olmasına rağmen metni diğer sahih hadislerle arz ederek tenkit etmiş ve bu ziyadenin bir hata olduğu sonucuna varmıştır.

Tirmizî ganimet malını çalanın eşyasının yakılması emrini içeren bir hadisin metninin Buhârî tarafından tenkidini nakletmiştir. Buhârî konuyla alakalı ve farklı sahâbilerce aktarılan bazı hadislerle işaret ettikten sonra bunların hiçbirinde Hz. Peygamber'in böyle bir şey emretmediğini belirterek mezkur hadisi zayıf saymıştır.²⁶

2. 've fi'l-babi an...' İfadesinin Kullanımı ve Aynı Konuda Başka Sahih Hadislere Kıyas Yaparak Olumlu Tenkit

Tirmizî'nin *Sünen*'inin diğer hadis kaynakları arasında temâyüz ettiği oldukça mühim bir husus, bir bâbla alakalı hadislerin hangi sahâbe kanalıyla geldiği bilgisine 've fi'l-bâbi an...' ifadesiyle yer vermesidir. Böylece bir bâbda sened ve metniyle yer veremediği aynı konuyla alakalı farklı hadislerle en azından sahâbî Râvîsi yoluyla işaret etmek suretiyle o konudaki hadislerin mevcudiyetini

²³ Buhârî, “Tıb”, 55 (hadis: 5778; Müslim, “İman”, 175 (hadis: 109; Tirmizî, “Tıb”, 7 (hadis: 2043-4.

²⁴ Ahmed b. 'Ali İbn Hacer el-'Aşkalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Beyrut: Dâru'l-Mâ'rife, 1379), 3/227 ve 10/248.

²⁵ Muhammed 'Abdurrahman b. 'Abdirrahim Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezi bi şerhi Câmi'it-Tirmizî* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 6/167.

²⁶ Ebû İsâ Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-'İlelü'l-kebir*, thk. Hâmid Abdullah (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011), 152; ayrıca daha muhtasar olarak Tirmizî, “Hudud”, 28 (hadis: 1461.

göstermekte ve bu hadislerin ortak bir mânada buluştukları, dolayısıyla o konuda Resûlüllâh'tan (sav) gelen bir haber veya tatbikatın olduğunu daha sağlam bir şekilde ispatlamaktadır. Böylece o bâbda tam olarak verdiği hadislerin aynı konudaki diğer hadislerle örtüştüğünü ortaya koyarak metnin sıhhatini takviye etmekte ve olumlu mânada tenkit etmekte, yani diğer hadislere arz ederek sahih olduğunu göstermektedir. Tirmizî'nin 've fi'l-bâbi an ...' kalıbıyla işaret ettiği hadisleri tespit eden kapsamlı bir çalışma mevcuttur.²⁷ Müellif 2660 ve 1864 nolu hadislerde aynı konuda 19 sahabiden gelen hadislerle, 183 nolu hadiste 18 sahabiden, 2244 nolu hadiste 15 sahabiden, 680 nolu hadiste 14 sahabiden nakledilen hadislerle işaret ederek ilgili konularda yer alan hadisleri gayet kapsamlı bir şekilde tespit etmektedir.

Meselâ Tirmizî 'isimlerin değiştirilmesi' başlıklı bir bâbda Allah Resûlü'nün (sav) beğenmediği isimleri değiştirdiğine dair iki sahâbiden gelen hadislerle yer vermiş, ardından bu konuda toplam dokuz sahâbiden de hadisler vârid olduğunu kaydetmiştir.²⁸ Tirmizî'nin sahâbî Râvîlerine işaret ettiği bu hadislerle bakıldığında²⁹ Hz. Peygamber'in farklı zamanlarda farklı şahısların isimlerini, daha güzel bulduğu isimlerle değiştirdiğine dair anlatılar görülmekte, dolayısıyla Hz. Peygamber'in beğenmediği isimleri değiştirme yönünde bir uygulaması/sünneti olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Böylece, bu bâbda tam metni verilen hadislerin aynı konudaki hadislerle uyum arz ettiği ve bu konudaki nebevî sünnete uygun düştüğü anlaşılmakta, netice olarak olumlu mânada metnin tenkidi yapılmış olmaktadır.

Sünen'de 've fi'l-bâbi an ...' kalıbının oldukça düzenli kullanımı (Şâmile programı ile yapılan taramada 1224 netice çıkmaktadır) bablarda serd edilen hadislerin aynı konudaki diğer sahih hadislerle ve nebevî sünnete arzının, dolayısıyla olumlu manada metnin tenkidinin son derece titiz bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Eserde toplam 2496 bab bulunduğu, babların büyük bir kısmının birbirinin devamı olduğu dikkate alındığında müellifin bu tatbikatının nerdeyse eserin tamamına hakim olduğu anlaşılmaktadır. Müslim'in *Sahih*'inde bir hadisin farklı tariklerini toplu vermesine mukabil Tirmizî'nin *Sünen*'inde sadece aynı hadisin farklı tariklerine değil, aynı konudaki diğer hadislerle de toplu biçimde işaret etmesi bu eseri hadislerle/sünnete arz yönteminin tatbiki bakımından hadis musannefatı içinde son derece seçkin bir noktaya taşımakta ve eserin metnin tenkidi açısından kıymetini oldukça artırmaktadır.³⁰

²⁷ Hasan b. Muhammed es-San'ânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi kavli't-Tirmizî "ve fi'l-bâb"* (Suudi Arabistan: Dâru İbn Cevzî, 1426).

²⁸ Tirmizî, "İsti'zan ve Adab", 100 (hadis: 2838-9).

²⁹ Bu hadisler hakkında tafsilat için bkz. San'ânî, *Nüzhetü'l-elbâb fi kavli't-Tirmizî "ve fi'l-bâb"*, 6/3402-3406.

³⁰ İtr da *Sünen*'in bu meziyetine dikkat çeker ve Tirmizî'nin ihtisar yoluyla geniş bir sünnet bilgisine yer verdiğini belirtir. Nureddin İtr, *el-İmam et-Tirmizî ve'l-muvazene beyne Câmiihî ve beyne's-Sahihayn* (Haleb: 1970), 112.

Bir babda o babla alakalı bir veya birden çok hadisin farklı rivâyetleriyle verilmesi hadis metninin teferrüd etmediğini, o metne mutâbaat edildiğini göstermesi bakımından mühimdir. Meselâ, Tirmizî namazın ilk vaktinde kılınmasının faziletine dair babda konuyla alakalı beş farklı sahâbîden gelen hadisleri sened ve metinleriyle nakleder.³¹ Bu hadisler manayla rivâyet edilmiş ve benzer lafızlar taşıyan hadisler değildir. Bilakis ortak noktaları namazın erken kılınmasının faziletini ispatlamakla beraber farklı siyâklara sahip birbirlerinden farklı hadislerdir. Meselâ, bir tanesinde Resûlüllâh'ın hayatı boyunca hiçbir namazı vaktinin sonunda kılmadığı anlatılmakta, bir diğerinde en üstün ameller arasında bu husus sayılmakta, bir diğerinde ise vaktin başının yüce Allah'ın rızasına uygun olduğu zikredilmektedir. Görüldüğü üzere, bu hadisler ortak bir nebevî sünnet ortaya koymakta ve metinler bu sünnete uygun düşmektedir. Bu babda zikredilen ve İbn Mes'ûd'dan aktarılan hadisin akabinde Tirmizî söz konusu hadisin mutâbîsi olan üç rivâyete işaret etmiştir. Böylece bu muayyen hadisin farklı vecihlerden rivâyet edildiğini göstererek metnin sıhhatini daha da takviye etmiştir.

Bir ayda üç gün oruç tutmanın sünnet oluşuna dair bir babda ise üç sahâbîden bu ortak manaya işaret eden, ancak farklı siyâklara sahip hadisler nakledilmiştir.³² Meselâ, Ebû Hüreyre'den gelen hadiste Hz. Peygamber'in ona yaptığı üç tavsiyeden biri ayda üç gün oruç tutulmasıyla ilgiliyken Hz. Aişe'den gelen hadiste bunun Hz. Peygamber'in sünneti olduğu ve ayın hangi günü olduğuna dikkat etmediği bilgisi aktarılmaktadır. Görüldüğü gibi, hadislerden ortak bir nebevî tatbikat ortaya çıkmakta ve hadisler bu tatbikata uygun düşmektedir. Müellif bu babda on tane sahâbîden bu manayı destekleyen hadis aktarıldığını da kaydeder.

Tirmizî bazen bir babda geçen bir hadisi mana bakımından destekleyen bir başka hadisi temriz sigasıyla veya senedsiz olarak verebilmektedir.³³ Meselâ istişare başlıklı babda senedli olarak Resûlüllâh'ın Bedir esirleri hususunda ashabına danışması muhtasar bir şekilde aktarıldıktan ve bu babda dört sahâbîden hadis nakledildiği bilgisi verildikten sonra Ebû Hüreyre'nin "Resûlüllâh'tan daha çok arkadaşlarıyla istişare eden kimseyi görmedim" sözü temriz sigasıyla verilmiştir.³⁴ Bu haberler birbirinden müstakil olmakla beraber istişare konusundaki nebevî sünneti ortaya koymakta ve hadis metninin bu sünnete uygunluğunu göstermektedir. Tirmizî Ebû Hüreyre'nin sözünü senedsiz biçimde aktarmış, asil olarak metinlerin birbirine uyumuna dikkat çekmiştir.

Bir hadiste Resûlüllâh'ın Hz. Aişe'ye zenginlerin safında olmamasını tavsiye ettiği geçer. Bunun sebebi anlaşılmarak hadisin metni tenkide konu olabilir. Ancak Tirmizî hadisin akabinde nimetlerin kıymetinin takdiri için kendinden

³¹ Tirmizî, "Salat", 14 (hadis: 170-4).

³² Tirmizî, "Savm", 54 (hadis: 760-3).

³³ Metnin aynı konuda olan ve temriz sigasıyla/senedsiz aktarılan başka bir hadis tarafından desteklendiği diğer bazı örnekler için bkz. (hadis: 618, 1153, 1155, 1780, 2453, 3499, 3796).

³⁴ Tirmizî, "Cihad", 35 (hadis: 1714).

üstteğine değil, alttakine bakılmasını emreden bir hadise temriz sigasıyla işaret ederek mahûd hadisin ikinci hadis ışığında anlaşılması gerektiğine, dolayısıyla tenkide mahal olmadığını dikkat çeker.³⁵ Görüldüğü üzere, birinci hadis muhtemel bir tenkidi izale etmek üzere ikinci bir hadise arz edilmiştir.

3. Aynı konuda çelişkili gözükten farklı hadisleri telif veya neshe işaret

Tirmizî çelişkili gözükten hadisleri uzlaştırma yolunu pek çok hadiste tatbik etmiştir.³⁶ Bunun için zaman zaman peş peşe gelen bablarda önce bir konudaki yasağa dikkat çekmiş, devamında bu konuda ruhsatın da olduğunu belirterek hadisleri telif etmiştir. Tirmizî'nin telif yöntemine iki örnek vermek istiyoruz.

Bir hadiste Resûlüllâh'tan sonra gelen nesillerin yapmaları istenmeden şahitlik yapacakları bildirilmiştir. Tirmizî önce konuyla alakalı başka bir hadisin ışığında bundan maksadın yalancı şahitlik yapmak olduğunu belirtir. Daha sonra "En hayırlı şahitler kendisinden istenmeden şahitlik yapandır" şeklindeki hadisten kastın gerektiğinde şahitlik vazifesinden imtina etmemek olduğunu kaydederek iki hadisin farklı hususlarla alakalı olduğunu, dolayısıyla aralarında bir tezat olmadığını gösterir.³⁷

Hz. Peygamber'in uzuvları birer, ikişer ve üçer defa yıkayarak abdest aldığı farklı sahabilerden aktarılan hadislerde ifade edilmiştir. Tirmizî bunları şöyle telif eder: "Birer yıkamayla abdest alınmış olur, ikişer defa daha faziletli, en faziletli ise üç defadır."³⁸

Tirmizî bazı hadislerin birbirini nesh ettiğini yer yer ifade etmiştir.³⁹ Bir örnekteyse nesh ihtimaline işaret etmiştir. Bu örnekte bir hadise göre Resûlüllâh müşriklerin hediyelerini kabul etmiş, diğer bir hadise göreyse müşriklerin hediyelerini kabul etmenin kendisine yasaklandığını haber vermiştir. Müellif burada bir nesh ihtimalinin varlığından bahseder.⁴⁰

4. Aynı hadisin farklı rivâyetlerine kıyas yaparak hata tespiti

Muaraza yönteminde genellikle aynı hocanın talebelerinin rivâyetleri kıyaslanmakla birlikte aynı hocanın farklı zamanlardaki rivâyetlerinin mukayesesi⁴¹ veya hocanın hocasına ulaşarak rivâyetin sağlamlasının yapılması⁴² gibi suretlerle

³⁵ Tirmizî, "Libas", 38 (hadis: 1780).

³⁶ Bazı misâller için bkz. (hadis: 8-11, 12-3, 117, 144, 154, 167, 560, 840-5, 899-900, 1108, 1134 (Şafîî'den nakil), 1591-4, 1774, 1777, 1835-6, 1879-1883, 2049-50, 2055-6, 2638, 2665-8, 2690-1; el-İlelü'l-kebîr, 83. Bu konuda müstakil bir çalışma için bkz. Hatice Dülber, "Tirmizî'nin Sünen Adlı Eserinde İhtilaf Kavramının Kullanım Şekilleri", *Asos Journal: The Journal of Academic Social Science* 9/108 (2020), 136-153.

³⁷ Tirmizî, "Şehâdât", 1 (hadis: 2302).

³⁸ Tirmizî, "Taharet", 32-4 (hadis: 42-4).

³⁹ Bazı örnekler için bkz. (hadis: 80, 111, 258).

⁴⁰ Tirmizî, "Siyer", 23 (hadis: 1576-7).

⁴¹ Meselâ bkz. (hadis: 5, 1698).

⁴² bkz. (hadis: 315).

de muaraza yapılabilmektedir. Bunların tümü metnin doğru nakli ve muhtemel hataların tespiti, dolayısıyla metnin tenkidi için yapılmaktadır.

Hız Peygamber'in Fatıha sûresini okuduktan sonra sesli biçimde âmin demesinin aktarıldığı bir hadisi Şu'be hatalı nakletmiştir. Buhârî'nin yaptığı, Tirmizî'nin ise aktardığı tenkide göre Şu'be âmin lafzının alçak sesle okunduğunu belirterek diğer Râvîlere muhâlefet etmiştir.⁴³ Birden çok sahibi olan kölenin bir ortak tarafından azat edildiğinde kölenin kalan borcu ödemek için çalıştırılmasından (siâye) bahseden bir hadisin Şu'be tarafından gelen tarikinde siâye hususu geçmemektedir. Tirmizî'nin aktardığına göre Buhârî siâye hususunun geçtiği rivâyetleri sahih bulmuş,⁴⁴ dolayısıyla Şu'be'nin hata yaptığını değerlendirmiştir. Görüldüğü üzere, Şu'be b. Haccâc gibi en önde gelen bir muhaddisin dahi hataları tespit edilmektedir. Yine, sika bir Râvî olan Hammad b. Seleme'nin bir hadis metninde hata yaptığının Ali b. el-Medîni tarafından ifade edildiği müellifçe aktarılmıştır.⁴⁵ Benzer şekilde Buhârî'nin, sika bir Râvî olan Abdurrezâk'ın bir hadis metnini hatalı şekilde ihtisar ettiğini belirtmesi Tirmizî tarafından nakledilmiştir.⁴⁶

Tirmizî yüce Allah'ın gecenin ilk üçte biri geçince dünya semasına nüzul ettiğini bildiren bir hadisin ardından gecenin son üçte biri kalınca nüzulün olduğunu bildiren pek çok rivâyet olduğunu ve bunun daha doğru olduğunu kaydeder.⁴⁷ *Sünen*'de ve *İlel*'de bu şekilde metni tenkit edilen başka örnekler mevcuttur.⁴⁸

5. Mutâbaat bilgileri

Bir hadisin metninin sıhhatini göstermek amacıyla söz konusu metnin aynı hadisin farklı rivâyetlerinin metinleriyle uyumunu ortaya koymak önemlidir. Tirmizî bir hadisin mutâbii olan rivâyetlere işaret etmek için '*mislehû*' ve '*nahvehû*' ifadelerini de kullanmıştır.⁴⁹ Müellif bazen de mutâbaata işaret için '*ruviye anhu min gayri vechin*' ifadesine yer vermiştir.⁵⁰ Yine, 'tâbeahû' ifadesiyle mutâbaat bilgilerine işaret edilmiştir.⁵¹

⁴³ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 65; Tirmizî, "Salat", 71 (hadis: 248).

⁴⁴ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 138. Tirmizî, "Ahkâm", 14 (hadis: 1348'de sadece Şu'be'nin muhâlefetine işaret edilir).

⁴⁵ Tirmizî, "Salat", 36 (hadis: 203).

⁴⁶ Tirmizî, "Nüzür ve Eymân", 6 (hadis: 1532).

⁴⁷ Tirmizî, "Salat", 213 (hadis: 446).

⁴⁸ bkz. (hadis: 35, 119, 239, 371, 597, 1155 (idrac), 1360 (manayla hatalı rivâyet), 1532 (hatalı ihtisar), 1572-3 (tashif), 1679, 3116 (tashif). Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 78, 82, 96, 139 (manayla hatalı rivâyet), 155, 160 (hatalı ihtisar), 187, 236 (idrac).

⁴⁹ 'mislehû' kullanımına dair bazı örnekler için bkz. (hadis: 10, 111, 225, 229, 347, 493, 'nahvehû' için bkz. 150, 256, 599, 633, 635, 648...

⁵⁰ Bazı misâller için bkz. (hadis: 289, 302, 325, 343, 351, 364...

⁵¹ Meselâ bkz. Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 69, 137...

Mutâbaatın bir başka yoluysa senedde tahvil işareti kullanılarak veya seneddeki hocalar arasına atıf vavı koyarak birden fazla tarihi aynı senedle vermektir (makrûnen rivâyet etmektir). Müslim'in *Sahih*'inin temâyüz ettiği bu tatbikata *Sünen*'de de rastlamak mümkündür.⁵² Meselâ 1101 nolu hadisin senedinde üç tane tahvil işareti kullanılarak dört tarik arada verilmiştir. Bu suretle, bu dört tarihin metinlerinin uyumlu olduğuna işaret edilmekte ve metnin sıhhati pekiştirilmektedir. 86 nolu hadiste ise Tirmizî, hadisi kendilerinden aldığı altı hocasını aralarına atıf vavı koyarak senedde zikretmiştir. 72 nolu hadiste ise tabiûn tabakasındaki üç Râvîyi bu şekilde makrûnen zikretmiştir. Bir tane tahvil işareti kullandığı 645 nolu hadisin ilk tarikindeki bir Râvînin zayıf olduğunu belirten müellif, ikinci tarihteki aynı hocadan nakilde bulunan diğer Râvînin hadisinin ise daha sahih olduğunu kaydeder. Böylece, zayıf Râvînin bu hadiste isabet ettiğini göstererek senedin zayıflığına rağmen hadisin hasen olduğunu ortaya koymuş olur. Böylece hadisin sıhhati için mühim olanın Râvî sika olsun, zayıf olsun muayyen bir hadiste isabet/hata etmesi olduğunu gösterir ki bu husus müellifin senedin zahirinden ziyade metnin sıhhatine dikkat edişini ispatlar.

6. Lafız farkları

Metnin sıhhatine gösterilen ihtimamın bir diğer şekli lafız farklılıklarına işaret etmektir. Tirmizî pek çok hadiste lafızda ziyade, noksan veya başka türlü farklılıklara dikkat çekmiştir.⁵³ Meselâ müellif İbn Ömer yoluyla gelen nakillerde cemaatle namazın sevabının tek başına kılınandan yirmi yedi kat üstün olduğunun geçtiğini, ancak aynı konuda Resûlüllâh'tan hadis aktaran ismini verdiği diğer altı sahâbiden gelen haberlerdeyse yirmi beş kat geçtiğini belirtir.⁵⁴ Diğer bir misâlde fitir sadakasının kimlere vâcib olduğunun belirtildiği hadisin İmam Mâlik rivâyetinde 'Müslümanlardan' kaydı bulunmaktayken diğer rivâyetlerde bu ziyadenin bulunmamasına dikkat çekilmiştir.⁵⁵

7. Merfû/mevkûf ihtilafı

Bir haberin mahfuz halinin merfû mu yoksa mevkûf mu olduğu metin tenkidi açısından özellikle fiilî hadisler için önem arz eder. Zira bir fiilin Resûlüllâh'a mı yoksa bir sahabiye mi nispet edileceği hususunda verilen karar

⁵² Tahvil işareti kullanılan bazı hadisler için bkz. (hadis: 1, 2, 42, 153, 208, 235, 264, 325, 479, 645, 652, 695, 699, 713, 1029, 1063, 1067, 1101, 1147, 1149, 1276... Senedde birden çok hocanın atıf vavı ile verildiği bazı hadisler için bkz. (hadis: 3, 4, 5, 9, 25, 38, 48, 50, 56, 60, 64, 66, 70, 72, 77, 86...)

⁵³ Lafız farklılıklarına dikkat çekilen bazı hadisler için bkz. (hadis: 1, 49, 61, 100, 124, 125, 150, 153, 215, 255, 299, 305, 559, 676, 703, 732, 767, 886, 1024, 1029, 1135, 1151, 1350, 1375, 1381, 1423, 1532, 1542, 1617, 1622, 1711, 1741, 1755, 1795, 1821, 1866, 1939, 2019, 2024, 2037, 2075, 2129, 2136, 2138, 2147, 2162, 2183, 2391, 2570, 2593, 2611, 2614...El-'İlelü'l-kebir, 117, 140, 170.

⁵⁴ Tirmizî, "Salat", 48 (hadis: 215).

⁵⁵ Tirmizî, "Zekât", 35 (hadis: 676).

neticede farklı iki metin arasında bir tercih manasına gelmektedir. Meselâ, bir haberde Hz. Peygamber'in bir cüzzamlının elinden tutarak beraber yemek yediği anlatılmaktadır. Tirmizî, doğru olan rivâyetin Hz. Ömer'in bir cüzzamlının elinden tuttuğu şeklinde olduğunu kaydeder.⁵⁶ Görüldüğü üzere, ref/vakf ihtilafı metnin farklılaşmasına sebep olabilmektedir. Kavli hadislerde de bu ihtilaf mühimdir zira bir haberin doğrusunun mevkûf olduğuna karar vermek, o haberin metnini bir merfû hadis olarak reddetmek anlamına gelmektedir. *Sünen* ve *İlel*'de ref/vakf konusunda misâller mevcuttur.⁵⁷

C. Teferrüd ve Umûmu'l-belvâ Sebebiyle Metin Tenkidi

Muhaddisler bir haberin az sayıda tarikile gelmesini yadırgar, çok sayıda tarikile gelmesini haberin sıhhatinin bir alameti olarak değerlendirirler. Nitekim bir haberin özellikle tek bir şahıs tarafından naklinin şüphe uyandırması tabiidir. Teferrüd olarak isimlendirilen bu durumun yadırganma seviyesi, râvînin güvenilirlik derecesine, tabakasına ve hadisin konusuna göre değişmektedir. Râvînin güvenilirlik seviyesi düştükçe,⁵⁸ tabakası ilerledikçe⁵⁹ ve konunun önemi arttıkça teferrüd gitgide kabul edilemez bir hal almaya başlar. Herkesin bilinmesi gereken önemli bir konuda (umûmu'l-belvâ) teferrüd, fakihler tarafından da metin tenkidinde kıstas olarak kullanılmaktadır. Ancak, bahsettiğimiz üzere, muhaddisler de râvînin zabt durumu, tabakası ve konunun önemine göre teferrüdü bir hadisin sıhhatini etkileyen bir durum olarak değerlendirmektedirler. Bu bakımdan, bir hadis metninin teferrüdü, münekkitlerce metin tenkidinde önemli bir karine teşkil etmektedir.

Tirmizî *Sünen*'inde ve *İlel*'inde 'garib' ıstılahını ve diğer bazı tabirleri ('teferrede', 'istağrabe', 'lem ya' rifhu illâ min hadisi...' vb.)⁶⁰ kullanarak hadislerin teferrüdüne dikkat çekmektedir ve bu konuda önemli bir bilgi kaynağı durumundadır. Aşağıda sika bir râvînin bir hadis metninde teferrüdü sebebiyle hadisin metninin tenkidi hakkında dikkat çekici bir misâli paylaşıyoruz.

Abdumelik b. Ebî Süleyman isimli Râvî tarafından nakledilen bir hadiste komşunun şüfa hakkına sahip olduğundan bahsedilmektedir. Tirmizî *Sünen*'inde hadisin garib olduğunu belirttiikten sonra hadisçiler tarafından sika olarak görülmesine rağmen bu hadis sebebiyle Şu'be'nin mezkûr râvî hakkında olumsuz değerlendirmede bulunduğunu kaydeder.⁶¹ *İlel* deyse Şu'be'nin bu

⁵⁶ Tirmizî, "Et'ime", 19 (hadis: 1817).

⁵⁷ Bazı örnekler için bkz. *Sünen*, (hadis: 241, 450, 866... el-*İlelül-kebir*, 81-2, 95, 108, 143, 177, 181 (fil)).

⁵⁸ Ebü'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahman b. Ahmed İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nured-din İtr (Dimaşk: Dârü'l-minhâc, 1440), 1/353. İbn Receb, bazı durumlarda Zührî gibi hadisçilerin dâhi teferrüdünün yadırganabileceğini kaydeder.

⁵⁹ Ebü Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed Zehebî, el-*Mûkızâ fi ilm mustalahi'l-hadis*, thk. Abdulfettah Ebü Gudde (Haleb: Mektebetu'l-matbûati'l-islamiyye, 1412).

⁶⁰ Bazı örnekler için bkz. *Sünen*, (hadis: 106, 614, 1369...; el-*İlelül-kebir*, 93, 141, 147, 234...)

⁶¹ Tirmizî, "Ahkâm", 32 (hadis: 1369).

râvîyi söz konusu hadisle teferrüd etmesi sebebiyle terk ettiğinden bahseder. Ayrıca, Buhârî'nin de bu râvînin hadisteki teferrüdüne işaret ettiğini belirtir.⁶² Yahya b. Sa'îd el-Kattân da bu râvînin şüf'a hadisine benzer bir hadis daha nakletmesi durumunda onu terk edeceğini belirtir. Ahmed b. Hanbel de Abdülmelik'in sika olmasına rağmen şüf'a hadisinin münker olduğunu kaydeder.⁶³ Münzirî'ye göre Buhârî ve Müslim anılan şüf'a hadisini Abdülmelik'in teferrüdü ve imamların bunu yadırgaması sebebiyle *Sahîh*'lerine almamışlardır.⁶⁴ Görüldüğü üzere, râvî sika olmasına rağmen şüf'a gibi önemli bir konuda teferrüd etmesi önde gelen münekkitlerce yadırganmış, mezkur hadis münker görülmüş, hatta râvînin hadisinin tümünden terk edilmesi söz konusu edilmiştir. Bu örnekte râvî sika olduğu için senedin olumsuz açıdan tenkidi söz konusu değildir; konu tamamen metnin teferrüdüdür. Metni teferrüd gerekçesiyle tenkid edenlerin ise Şu'be, Yahya el-Kattân ve İbn Hanbel gibi erken dönem muhaddisler olması hayli dikkat çekicidir. Bu misâl metnin teferrüdünün muhaddislerce metin tenkidinde nasıl değerlendirildiğine dair çarpıcı bir misâldir.

D. Peygamber Sözüne Benzememe

İbn Ebû Hâtim bir hadisin sıhhatinin onu nakledenlerin adaleti ve sözün nübüvvet kelamı olmaya uygun oluşuyla anlaşılabilirliğini belirtir.⁶⁵ Onun bu son derece mühim sözü sened ve metin tenkidinin birlikteliğine çok açık bir şekilde işaret eder. Zira nübüvvet kelamına uygun oluş özlü bir biçimde tüm metin tenkidi kıstaslarını içine alacak bir ifadedir. Tirmizî de bu kıstasın kullanımına eserlerinde yer vermiştir.

Bir hadiste “*Uğursuzluk şirktir. Ancak hepimiz buna (bu fikre) maruz kalırız. Ancak Allah bu (düşünceyi) tevekkülle giderir*” ifadesi geçmektedir. Buhârî'nin aktardığına göre Süleyman b. Harb⁶⁶ hadisin son iki cümlesinin İbn Mes'ûd'a ait olduğunu düşünmektedir.⁶⁷ Buhârî, Süleyman'ın “*Ancak hepimiz buna (bu fikre) maruz kalırız*” cümlesinden dolayı bu kısmın merfû olmasını yadırgadığını da nakleder.⁶⁸ Onu bu düşünceye sevk eden sebep açıkça belirtilmemişse de bu sebebin Resûlüllâh'ı, hadiste şirkle ilişkilendirilen uğursuzluktan tenzih etmek olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır.

⁶² Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 142.

⁶³ Mubârekfûri, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, 4/509; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed Zehbi, *Mizanü'l-İtidal fî nakdi'r-rical*, thk. Ali Muhammed Bicâvi (Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1382), 2/656.

⁶⁴ Mubârekfûri, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, 4/510.

⁶⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân er-Râzi İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1371/1952), 1/351.

⁶⁶ Buhârî'nin hocalarından olup sika ve hadiste imam olduğu söylenmiştir. Mekke'de kadı olarak görev yapmıştır. bkz. Ahmed b. 'Ali İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzibu't-tehzib*, thk. Mustafa Abdulkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1415), 4/161-3.

⁶⁷ Tirmizî, “Siyer”, 46 (hadis: 1614).

⁶⁸ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 167.

E. Tarihi Bilgilere Uygunluk

Tarihi bilgilere uygunluk ölçütü de müellifçe kullanılmıştır.⁶⁹ Bir haberde Abdullah b. Revâha'nın kaza umresinde Hz. Peygamber'le beraber olduğu ve şiir söylediği geçmektedir. Tirmizî başka bir hadiste ise kaza umresinde Ka'b b. Mâlik'in Resülüllâh'a şiir söyleyerek eşlik ettiğinin geçtiğini ve bazı muhaddisler göre bunun daha doğru olduğunu, zira Abdullah b. Revaha'nın Mute günü şehit olduğunu, hâlbuki kaza umresinin bu hadiseden daha sonra gerçekleştiğini kaydeder.⁷⁰ Görüldüğü üzere, mezkûr hadis hem başka bir hadise hem de tarihi bilgiye arz edilerek tenkit edilmiştir.

Tirmizî, Buhârî'ye Hasan el-Basrî'nin aktardığı ve "İbn Abbâs bize hitab etti..." şeklinde başlayan bir haberi sormuş, Buhârî cevaben başka bir tarihte "İbn Abbâs hitab etti..." şeklinde "bize" kelimesi olmadan geçtiğini bildirmiştir. Tirmizî bu cevabı yorumlayarak Buhârî'nin, işaret ettiği rivâyeti daha sahih bulduğunu, zira Hz. Ali'nin hilafeti zamanında İbn Abbâs'ın Basra'da, Hasan'ın ise Medine'de olduğunu belirtir.⁷¹ Dolayısıyla, ikisi yüz yüze buluşmadığı için haberde geçen 'bize hitab etti' ifadesi tarihi bilgiyle uyuşmamaktadır.

E. Râvînin Rivâyetine Muhâlif Sözü ve Davranışı

Bir haberi nakleden Râvînin söz veya amel olarak rivâyet ettiği habere muhâlefeti o haberin sıhhatini zedeleyen, naklettiği haberle uyumlu hareketiyse haberin sıhhatini destekleyen bir durumdur.⁷² Ebû Dâvûd müşahhas bazı misâllerde böyle bir durumun (merfû hadisle hadisin sahabî Râvîsinden gelen mevkûf hadisin çatışmasının) hadisi zayıflattığını sarahaten beyan etmiştir (وهذا يضعف ذلك الحديث).⁷³ Tirmizî'nin bu kıstasa yer verdiği örnekler her iki eserinde mevcuttur.⁷⁴

İbn Abbâs'ın aktardığı merfû bir hadiste bir hayvanla cinsel ilişkiye giren şahsın öldürülmesi emredilmektedir. Ancak İbn Abbâs'ın bir fetvasında böyle bir kişiye had cezası uygulanmayacağı bildirilmiştir. Tirmizî bu mevkûf haberin daha sahih olduğunu, ayrıca ilim ehlinin amelinin de bu yönde olduğunu kaydeder.⁷⁵ Görüldüğü üzere, sahabî râvînin sözü ile naklettiği merfû hadis çelişmiş, bu sebeple merfû haber tenkit edilmiştir.⁷⁶

⁶⁹ Metinde verilen misâller dışında diğer bir örnek için bkz. Tirmizî, "Menâkıb", 79 (hadis: 3735).

⁷⁰ Tirmizî, "İsti'zân ve Âdâb", 104 (hadis: 2847).

⁷¹ Tirmizî, *el-İlelü'l-kebir*, 88-9.

⁷² İbn Receb, *Şerhu İleli'l-Tirmizî*, 2/796. Bu konuda bir çalışma için bkz. Bahadır Opus, "Ehl-i Hadisin Râvînin Rivâyetine Aykırı Amel Etmesi Konusuna Bakışı (Ebû Dâvûd Örneği)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (Haziran 2022): 296-307.

⁷³ Ebû Dâvûd, "Salat", 86 (hadis: 643-4; 338 (hadis: 1429 (وهذان الحديثان يدلان على ضعف حديث أبي)). Tafsilât için Opus'un makalesine bakılabilir.

⁷⁴ Tirmizî, *Sünen*, (hadis: (uygunluğa örnekler) 144, 312, 353, 455, 511; (muhâlefete örnekler) 597, 629, 1455; *El-İlelü'l-kebir*, (muhâlefete örnekler) 93-4, 109-110.

⁷⁵ Tirmizî, "Hudûd", 23 (hadis: 1455).

⁷⁶ Ebû Dâvûd da aynı haberlere yer vermiş, akabinde mevkûf haberin merfû olanı zayıflattığını belirtmiştir. Ebû Dâvûd, "Hudûd", 30 (hadis: 4464-5).

Ammâr b. Yâsir'in naklettiğine göre Allah Resûlü (sav) ona yüz ve iki avuçla teyemmüm etmesini emretmiştir. Başka bir hadisteyse Ammâr'ın boyun ve koltuk altlarını da teyemmün ettiği geçmektedir. İshak b. İbrahim'e göre, bu iki haber birbirine muhâlif değildir, çünkü Ammâr Resûlüllâh'ın kendilerine boyun ve koltuk altlarını teyemmümü emrettiğini söylememiş, sadece onların böyle yaptığını, Hz. Peygamber'inse onlara yüz ve iki avucu emrettiğini söylemiştir. Buna (iki haberin muhâlif olmadığına) delil ise Ammâr'ın Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu şekilde yüz ve iki avuç şeklinde fetva vermesidir.⁷⁷ Sahabi râvînin fetvası ilk hadisin sıhhatini desteklemektedir.

F. Sahâbe Söz ve Ameline Uygunluk

Resûlüllâh'ın sünnetini en iyi bilen ve yaşayan nesil olarak sahâbenin söz ve davranışları büyük önem arz eder ve bir hadisin sıhhatini tespitinde dikkat edilmesi gerekir. Bu sebeple pek çok hadis kaynağında merfû haberlerin yanında mevkûf haberlere de büyük oranda yer verilmiştir.⁷⁸ Ebû Dâvûd'un "Hz. Peygamber'den gelen iki haber çeliştiğinde O'ndan sonra ashabının neyle amel ettiğine bakılır" şeklindeki sözü⁷⁹ bu noktada önemlidir.

Resûlüllâh'ın safları düzelttiğine dair bir haberin akabinde Tirmizî Hz. Ömer, Osman ve Ali'nin (r.anhum) da saflarının düzeltilmesine itina gösterdiklerine dair malumat aktararak sahabe tatbikatının da merfû haberle isicam halinde olduğuna işaret eder.⁸⁰ Bir başka haberde Hz. Peygamber'in yemek yemeyen bir oğlan çocuğunun idrarına su serptiği geçmektedir. Tirmizî de sahâbeden birçoklarının bu görüşte olduğunu aktararak hadisin sahâbenin bir kısmı tarafından uygulandığına dikkat çeker.⁸¹

G. İcmâa Uygunluk

İcmâa uygunluk, Kur'an'a ve sahih hadislere uygunluğun yanında bir haberin sıhhatinin belirlenmesinde muhaddislerce dikkate alınan önemli bir kıstastır. İbn Hibbân'ın (v. 354/965) *Sahîh*'inin mukaddimesindeki şu sözü bu hususa açıkça delalet eder: "Söz konusu (incelenen) habere mutâbaat bulunamazsa ve bu haber aynı zamanda usûl-i selâseye (Kitab, sünnet ve icmâ) aykırıysa bu haberin doğru olmadığı şüphe olmayacak şekilde anlaşılır"⁸² Bilindiği üzere, Tirmizî de, İbn Ebî Hâtim de eserlerinde Ebû Zûr'a'ya sorular yöneltmiş ve aldıkları

⁷⁷ Tirmizî, "Tahâret", 110 (hadis: 144).

⁷⁸ Buhârî'nin *Sahîh*'inde sahâbe ameliyle metinleri tenkidi hususunda bkz. Hamit Sevgili, *İmâm Buhârî'nin fıkıh anlayışı* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 112-8.

⁷⁹ Ebû Dâvûd, "Salat", 115 (hadis: 720).

⁸⁰ Tirmizî, "Salat", 54 (hadis: 227).

⁸¹ Tirmizî, "Tahâret", 54 (hadis: 71. Başka misâller için bkz. (hadis: 69, 96, 109, 114, 164).

⁸² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî İbn Hibbân, *el-İhsan fî takrîbi Sahîhi İbn Hibban*, thk. Şu'ayb el-Arnaut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986/1406), 1/155.

cevapları kaydetmişlerdir. Öte yandan, İbn Hibbân da, İbn Ebî Hâtim'in öğrencisidir.⁸³ Görüldüğü üzere, tüm bu münekkitler hoca-talebe ilişkisiyle birbirleriyle irtibatlı olup hadis tenkit anlayışlarının birbirinden etkilenmesi tabiidir. Tirmizî'nin icmâa uygunluğu/muhâlefeti hadislerin tenkidinde kullanımına dair pek çok misâl mevcuttur.⁸⁴ Aşağıda icmânın gerek olumlu gerek olumsuz mânada metnin tenkidinde kullanıldığı birkaç örnek verilmiştir.

Bir haberde Resûlüllâh ile hac yapan ashâbın kadınlar yerine telbiye yaptığı geçmektedir. Tirmizî hadisin garib olduğunu belirttiikten sonra kadınlar yerine kimsenin telbiye yapmayacağı, kendilerinin telbiye yapacağı hususunda ilim ehlinin icmasının bulunduğu (أَجْمَعَ أَهْلُ الْعِلْمِ عَلَى) kaydederek icmâa muhâlefet sebebiyle metni tenkid eder.⁸⁵ Bu hadis *Sünen*'de amel edilmeyen ve ilim ehlinen kimsenin kabul etmediği üçüncü bir hadistir.⁸⁶

Bir haberde içki içenin dördüncü defada öldürülmesi emredilmektedir. Tirmizî bu haberin ilk zamanlarda vârid olduğunu, sonrasında nesh edildiğini, başka bir hadise istinad ederek kaydeder. Ardından ilim ehlinin tamamı nezdinde (عِنْدَ عَامَّةِ أَهْلِ الْعِلْمِ) amelin bu yönde olduğunu, onlar arasında herhangi bir ihtilafın olmadığını da (لَا نَعْلَمُ بَيْنَهُمْ اِخْتِلَافًا) belirterek icmâa işaret eder. Son olarak, pek çok tarikle gelen ve bir müslümanın ancak üç halde öldürülebileceğini anlatan hadisin de bu durumu (neshi) desteklediğini bildirir.⁸⁷ Görüldüğü üzere, müellif ameli, icmân ve diğer bir sahih hadisi dikkate alarak neshi teyid ve metni tenkit etmektedir.

Hz. Aişe'nin hayızlı kadının namazları kaza etmesinin emredilmediğine dair sözünün ardından Tirmizî bu konudaki icmâa şu sözlerle işaret eder: "Bu bütün fakihlerin görüşüdür. Bu konuda aralarında bir ihtilaf yoktur."⁸⁸ Yine, Hz. Aişe'nin hayızlıyken mescidden bir eşya almasından bahseden hadisin akabinde bu konudaki icmâa şöyle değinir: "Bu ilim ehlinin tümünün görüşüdür. Bu hususta aralarında bir ihtilaf bilmiyoruz."⁸⁹ Yine, Ümmü Seleme'nin lohusa kadının kırk gün namaz kılmamasına dair haberinin ardından şu bilgiyi verir: "İlim ehlinen sahâbe, tabiûn ve sonra gelenler bu konuda icmâ halindedirler (أَجْمَعَ أَهْلُ الْعِلْمِ)"⁹⁰ Bu misâllerde görüldüğü üzere, icmâ bilgisi, hadisin metninin sıhhatine delalet etmek üzere paylaşılmıştır. Böylece, hadis metni olumlu mânada tenkit

⁸³ Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 6 Temmuz 2022).

⁸⁴ Tirmizî, *Sünen*, (hadis: 62, 75, 113, 122, 124, 130, 133, 134, 139, 184, 253, 278, 281, 351, 419, 621, 634, 639, 787, 805, 927, 1110, 1126, 1142-3, 1147, 1375, 1444, 2625, ...*el-İlelü'l-kebir*, 150.

⁸⁵ Tirmizî, "Hac", 84 (hadis: 927).

⁸⁶ Tirmizî *Sünen*'inde iki hadis hariç tüm hadislerle amel edildiğini, ilim ehlinen en azından bazılarının bu hadisleri kabul ettiğini belirtmiştir. Tirmizî, *Sünen*, 1280.

⁸⁷ Tirmizî, "Hudûd", 15 (hadis: 1444).

⁸⁸ Tirmizî, "Tahâret", 97 (hadis: 130).

⁸⁹ Tirmizî, "Tahâret", 101 (hadis: 134).

⁹⁰ Tirmizî, "Tahâret", 105 (hadis: 139).

edilmektedir.

H. İlim Ehlinin Emeline Uygunluk

Sünen'in mümeyyiz vasıflarından biri eserdeki hadislerin amel yönünün düzenli olarak belirtilmesidir.⁹¹ Bir hadisle amel edilmesi tabii olarak o hadisle amel eden ilim ehlince metnin sahih görüldüğünün bir alametidir. Ebû Dâvûd'un "Hz. Peygamber'den gelen iki haber çeliştiğinde O'ndan sonra ashabının neyle amel ettiğine bakılır"⁹² şeklindeki, yukarıda geçen sözü metin tenkidinde amel kıstasının muhaddislerce kullanıldığına, amele muvafık olan metnin sıhhatine hükmedildiğine işaret eder.⁹³ Sahabe ameli ve icmâ aslında amel başlığının kapsamına giren özel haller olarak değerlendirilebilir. Meselâ, bir hadisle ilgili olarak müellif Mekke'de amelin bu yönde olduğunu belirtir.⁹⁴ Bu durum sahabe ameli veya icmâ sayılmasa da bir bölgenin ameli olması bakımından genel olarak amel kapsamına dâhildir. Aşağıda amelin metnin tenkidinde kullanıma dair dikkat çeken iki örnek yer almaktadır.

Amr b. Şu'ayb tarikiyle gelen bir haberde Resûlüllâh'ın kızı Zeyneb'i kocasına yeni bir nikâhla verdiği belirtilmektedir. İbn Abbâs'tan gelen bir haberdeyse kızını altı seneden sonra ilk nikâhla kocasına geri verdiği geçmektedir. Tirmizî, ilk haberin senedinin zayıf, ikincisininse zayıf olmadığını ancak ilim ehlince amelin, zayıf olan ilk hadise göre olduğunu (Müslüman olan kadının iddeti bitmeden kocası Müslüman olursa ona dönebileceğini, iddet bittikten sonra yeni nikâh gerekeceğini) belirtir. Müellif amelle desteklenen ancak senedi zayıf olan ilk hadisi kabulünün bir neticesi olarak İbn Abbâs'tan gelen ikinci hadise mâna veremediğini ifade eder ve bu hadisin metnindeki işkalin seneddeki bir Râvinin hafızasının yanılmasından kaynaklanabileceğine işaret eder.⁹⁵ İbn Hacer, Tirmizî'nin ikinci hadiste gördüğü işkali, kadının iddetinin altı sene sürmesinin muhtemel

⁹¹ Bazı misâller için bkz. (hadis: 15, 18, 19, 34, 38, 104, 187, 191, 288, 411, 509, ...)

⁹² Ebû Dâvûd, "Salat", 115 (hadis: 720. قَالَ أَبُو دَاوُدَ إِذَا تَنَازَعَ الْخَبْرَانِ. عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَظِرَ مَا عَمِلَ بِهِ أَصْحَابُهُ مِنْ بَعْدِهِ

⁹³ Acar, amel karinesinin hadislerin sıhhatini belirlemede bir kıstas olarak muhaddislerce kullanımını ele almış, Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde hadislerin metninin tenkidinde bu kıstası kullandığını göstermiş, Tirmizî'nin *Sünen*'inde de aslında zayıf olan hadislerle amel edilmesi sebebiyle hasen hükmü verildiğini müşahhas örneklerle ortaya koymuştur. Yusuf Acar, "Zayıf Hadisin Amel Karinesiyle Desteklenmesi ve Tirmizî'nin Süneni", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2014), 54-5. Özudoğru, Tirmizî'nin bir hadisle amel edilmesiyle o hadisin sıhhati arasında bir bağ olduğuna dair açık bir ifade kullanmadığını, ancak amel edilen hadislerin zayıf olmaktan kurtarıldığını, zayıf bir hadisin amel edildiği için hasen şeklinde ifade edilerek makbuliyet kazandığını belirtir. Bekir Özudoğru, *Hadis, Anlam ve Amel, Râvî, Bölge ve Âlimlerin Ameli Özelinde Hadis-Amel İlişkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2021), 221, 223, 226.

⁹⁴ Tirmizî, "Salat", 27 (hadis: 191).

⁹⁵ Tirmizî, "Nikâh", 41 (hadis: 1142).

olmayışı olarak izah eder.⁹⁶ İbn Hacer, Süheylî ve İbn Abdulber kocanın Müslüman oluşu, Müslüman olan kadının iddet süresinden sonraya kalırsa evliliğin sona ereceği hususunda icmâ olduğunu belirtir. Süheylî ayrıca müşriklerle evlenmenin haram oluşunu bildiren Mümtehine süresi 10. âyete dikkat çeker.⁹⁷ Görüldüğü üzere, ulema anılan hadislerin metinlerini Kur'an-ı Kerim, icma ve amel açısından değerlendirmişlerdir. Vurgulamak istediğimiz nokta, Tirmizî'nin ilim ehlinin amelini çelişen iki hadisin metninin değerlendirilmesinde esas alması ve bunun neticesinde senedi zayıf olanı tercih ederek senedinde sıkıntı olmayan hadisin metninde Râvilerden birinin hatasının olduğu kanaatine varmasıdır. Buradan anlaşılan, hadisin sıhhatinde sadece senedin sıhhatinin değil, metnin sıhhatinin de dikkate alınması, hatta senedin zaafına rağmen sahih metin lehine karar verilmesidir. Dolayısıyla, bu örnek metnin tenkidine gösterilen ihtimamı göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir.

Müslim'in de *Sahih*'ine aldığı ve İbn Abbâs'tan gelen bir haberde Resûlüllâh'ın (sav) Medine'de bir korku ve yağmur hali olmaksızın namazları birleştirdiği geçmektedir. Yine, İbn Abbâs'dan gelen ve Tirmizî'nin senedinde zayıf bir Râvî bulunduğunu belirttiği bir diğer hadisteyse özürsüz namazları birleştirmenin büyük bir günah olduğu bildirilmektedir. Tirmizî ilim ehlince amelin senedi zayıf olan ikinci hadise göre olduğunu ve seferde veya Arafat'ta olmadıkça iki namazın birleştirilmeyeceğini kaydeder.⁹⁸ Tirmizî ilk hadisin eserinde amel edilmeyen ve hiçbir ilim ehlinin kabul etmediği iki hadisten biri olduğunu belirtmiştir.⁹⁹ Görüldüğü üzere, müellif ameli esas alarak senedi sağlam olan hadisi yerine senedi zayıf olanın muteber görüldüğüne işaret etmiştir.

I. Mânanın İzah Edilerek Metin Tenkidine Mahal Olmadığının Gösterilmesi

Tirmizî eserinde düzenli olarak hadislerin kapalı olan mânalarını izah eder. Böylece, metni tenkide müsait gözüken bazı hadislerin mânasının doğru anlaşılmasını sağlayarak tenkide mahal olmadığını da göstermiş olur.¹⁰⁰ Meselâ bir hadiste “*Kim (kendisine verilen bir hediyeye hediyeyi veren) överek karşılık verirse teşekkür etmiş olur, kim de saklarsa küfretmiş/nankörlük etmiş olur*” ifadesinde geçen ‘küfür’ kelimesinin ‘o nimeti küfretmiş/saklamış’ mânasında olduğunu belirterek burada itikâdi bir hususun olmadığını, dolayısıyla bu yönden metni tenkide gerek bulunmadığını ortaya koyar.¹⁰¹

Bir haberde bir kişinin gizlice yaptığı bir salih amelin ortaya çıkmasıyla duyduğu memnuniyet Resûlüllâh'a sorulmuş, O da (sav) bundan dolayı iki kat

⁹⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/423.

⁹⁷ Mubârekfûrî, *Tuhfetu'l-Ahvezî*, 4/250.

⁹⁸ Tirmizî, “Salat”, 25 (hadis: 187).

⁹⁹ Tirmizî, *Sünen*, 1280.

¹⁰⁰ Bazı misâller için bkz. (hadis: 135, 217, 664, 1780, 2034, 3298).

¹⁰¹ Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 86 (hadis: 2034).

mükâfat alacağını bildirmiştir. Bu haber bu haliyle tenkide müsaittir zira bir insanın amelinin bilinmesinin hoşuna gitmesi kendini beğenmesinden dolayı da olabilir. Tirmizî bu durumu şöyle izah eder: “Kişinin hoşuna gitmesinin mânası “Siz yüce Allah’ın yeryüzündeki şahitlerisiniz” hadisinden dolayı insanların kendisini hayırla yâd etmesinden memnun olmasıdır. Yoksa insanlar bilsin de kendisine ikramda bulunsun ve onu büyük görsünler diye düşünürse bu riya olur.”¹⁰² Diğer bir hadisin yardımıyla yapılan bu izah ışığında hadisteki müşkil ortadan kalkmakta ve metin tenkidine mahal olmadığı anlaşılmaktadır.

J. Hadis Değerlendirmelerinin Doğru Okunması: Sened Tenkidinin Arkasında Yatan Metin Tenkidi Hakkında Farkındalık

Münekkitler Râviler hakkındaki hükümlerini rivâyetlerini esas alarak verirler.¹⁰³ Meselâ, *Sünen*’de 650 nolu hadisin akabinde Tirmizî, “Şu’be, Hâkim b. Cübeyr hakkında bu hadis sebebiyle (menfi) konuşmuştur” demiştir. Yine, 1073 nolu hadisin ardından müellif “Denildiğine göre, Ali b. Asım en fazla bu hadis sebebiyle belaya uğradı, ona (bu yüzden) sıkıntı çıkardılar” demiştir. Şu’fa konusundaki hadis sebebiyle Abdulmelik isimli Râvî hakkında Şu’be’nin ve diğer münekkitlerin menfi değerlendirmeleri yukarıda teferrüd kısmında geçmişti. Tirmizî’nin Buhârî’den naklettiği “Abdurrahman zayıf görülüyor; ben onun hadislerini incelediğimdeyse onun hadislerinin doğruya yakın olduğunu gördüm” şeklindeki ifade de bu hususu teyit etmektedir.¹⁰⁴ Tüm bu örnekler, râviye verilen adalet ve zabt notunun arkasında rivâyetlerinin sened ve metin yönünden incelenmesinin ve tenkidinin yattığını açıkça göstermektedir.

Öte yandan, bu husus göz ardı edildiğinde, herhangi bir hadisin akabinde yapılan sened değerlendirmelerinin hızlı bir şekilde okunması, hadis hakkındaki hükmün sadece sened göz önüne alınarak yapıldığı şeklinde yanlış bir intibaa yol açabilmektedir. Meselâ, akşam namazının ardından nafile namaz kılmanın on iki senelik ibadete muadil olduğu şeklindeki hadisin ardından müellif, Buhârî’nin râvilerden biri hakkında münkeru’l-hadis dediğini aktarır.¹⁰⁵ Dikkatsiz bir okumayla burada sadece senedin tenkid edildiği düşünülebilir. Ancak, bir önceki paragrafta izah edildiği üzere, bu râvî hakkındaki hüküm aslında onun bu ve benzeri rivâyetlerinin metinlerinin tenkidinin bir hülasasıdır. Nitekim, bu örnekte nafile bir namaza verilen mükafatın ölçsüzlüğü râviye verilen münkeru’l-hadis hükmüne katkıda bulunmuş olabilir. Dolayısıyla, *Sünen*’de sadece Râvilerin zayıflığına yer veren değerlendirmelerin sadece sened tenkidi olarak görülmemesi, râvilere verilen hükümlerin arka planında yatan metin tenkidinin

¹⁰² Tirmizî, “Zühd”, 40 (hadis: 2384).

¹⁰³ Geniş bilgi için bkz. Muhammed Enes Topgül, *Rivâyetten Râviye: Cerh-Ta’dil Hükümleri Nasil Oluşturdu?* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019).

¹⁰⁴ Tirmizî, *el-İlelü’l-kebir*, 125.

¹⁰⁵ Tirmizî, “Salat”, 206 (hadis: 435. Benzer bir örnek için bkz. *el-İlelü’l-kebir*, 108).

farkında olunulması önemlidir. Bu şekilde bakıldığında, eserde sarahaten yapılan metin tenkitlerinin yanında büyük oranda dolaylı olarak da metin tenkidinin yer aldığı anlaşılır.

III. Sonuç

Tirmizî'nin iki eseri özelinde yaptığımız araştırma neticesinde muhaddislerin metin tenkidini yeterince ya da hiç yapmadıkları şeklindeki iddiaların isabetli olmadığı, çok sayıda müşahhas misâlde muhtelif kıstaslar kullanılarak gerek müspet, gerek menfi mânada tenkidin yapıldığı, ayrıca sadece Râvî tenkidi yapıldığı intibayı uyandıran değerlendirmelerin de hakikatte dolaylı olarak metin tenkidi içerdiği görülmüştür. Üstelik, müellifin sahih hadislerle/sünnete ve amele arz tatbikatını eserinde düzenli olarak yapması fevkalade önemli ve sıra dışıdır.

Kanaatimizce metin tenkidinin sadece hadislerin belli kıstaslara arzı sonucunda reddedilmesinden ibaret olduğu anlayışının hâkim oluşu, olumlu mânada yapılan tenkitlerin nerdeyse tamamen göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Hâlbuki Tirmizî nerdeyse eserindeki bütün hadisleri lafızları ve sıyakları farklı da olsa o konuyla bir şekilde alakalı olan diğer pek çok hadise arz ederek metinlerin uyumuna/uyumsuzluğuna dikkat çekmiştir. Amel kıstası için de aynı durum söz konusudur. Böylesine açık, kapsamlı ve düzenli bir tatbikata rağmen hadisçilerin metin tenkidiyle yeterince meşgul olmadığı tezinin dile getirilmesi mânidardır.

Yine, Râvî tenkidinin arkasında yatan metin tenkidinin göz ardı edilmesi de yaygın olarak rastlanan bir diğer durumdur. Halbuki, yukarıda görüldüğü üzere, meselâ Şu'be'nin umumu'l-belvâ arz eden bir hadisle teferrüd etmesi sebebiyle bir Râvîyi tenkidi bir metin tenkididir. Dolayısıyla, böyle bir Râvîye zayıf denilerek yapılan tenkitlerin arkasında aslında bu Râvînin incelenen rivâyeti ve diğer rivâyetlerinin umumuna istinaden yapılan metin tenkidleri bulunmaktadır. Bu sebeple, hakikatte münekkitlerin metin tenkidi faaliyetlerinin neticeleri, Râvîlere verilen hükümler vasıtasıyla hadis tenkit sürecine daha kapsamlı ve dolaylı bir şekilde nüfuz etmiş olmaktadır.

Tirmizî'nin tatbikatı kendine münhasır görülmemelidir. Zira, hadis münekkitleri birbirlerine hoca-talebe münasebetiyle sıkı bir şekilde bağlıdırlar. Tirmizî'nin yaklaşımının kendinden önceki muhaddislerden ilham aldığı ve kendinden sonrakilere tesir ettiği, makalemizde kısmen yer verdiğimiz bu diğer muhaddislerin izah ve tatbikatından da anlaşılacaktır. Muhaddislerin metin tenkidi gayretlerini ortaya koyacak yeni araştırmalarla konu daha da iyi vuzûha kavuşacaktır.

"Tirmizî'nin Sünen'i ve el-İlelü'l-kebir'inde Metin Tenkidi"

Özet: Bu makalede Tirmizî'nin Sünenü't-Tirmizî ve el-İlelü'l-Kebîr'inde Kur'ân-ı Kerîm'e, sahih hadislerle ve sünnete, icmâa, tarihî bilgilere, ilim ehlinin amelîne, sahâbenin söz ve uygulamalarına, Râvînin kendi rivâyetine muvâfakat/muhâlefet, peygamber sözüne benzeme, teferrüd ve umûmu'l-belvâ kıstaslarını kullanarak yaptığı metin tenkidi tatbikatı incelenmiştir. Sünen'de özellikle hadislerin o konudaki diğer hadislerle/sünnetle ve ilim ehlinin amelîyle uyumu

düzenli şekilde dikkate alınmış ve bu uyum hadis metninin olumlu/olumsuz mânada tenkidinde (kabul/reddinde) etkili olmuştur. Hadis imamlarının hatadan salim olmadığını belirten Tirmizî, Şu'be gibi önde gelen muhaddislerin metindeki hatalarını tespit etmiş, müttefekun aleyh olan bir hadisin metnini tenkit etmiş, zaman zaman birden çok kıtası aynı anda kullanmıştır. Makalede Râvî tenkidinin arkasında yatan metin tenkidi hakkında farkındalığın önemine de değinilmiştir. Tirmizî'nin metin tenkidi tatbikatı diğer muhaddislerin tenkit zihniyetine de ışık tutmaktadır.

Atıf: Kadir SEKMEN, “Tirmizî'nin *Sünen*'i ve *el-İlelü'l-kebir*'inde Metin Tenkidi”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XX/2, 2022, pp. 291-310.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Metin Tenkidi, Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, *el-İlelü'l-kebir*.